

“એકલ માતાપિતા: પરિવર્તનશીલ કુટુંબવ્યવસ્થાનો ઉદય”

જીગ્નેશકુમાર વિનુભાઈ વાઘેલા

રિસર્ચ સ્કોલર,

અનુસ્નાતક સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિધાનગર, ગુજરાત, ભારત

• સારાંશ :-

આ લેખમાં આધુનિક સમાજમાં ઊભરતી એકલ માતાપિતા કુટુંબવ્યવસ્થાની પરિઘટનાઓનો વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. ઔદ્યોગિકીકરણ, શહેરીકરણ, શિક્ષણનો વિસ્તાર, અને નારી સશક્તિકરણ જેવા સામાજિક પરિવર્તનોને કારણે પરંપરાગત સંયુક્ત અથવા પિતૃત્વવાદી કુટુંબોનું સ્વરૂપ ધીમે ધીમે બદલાઈ રહ્યું છે. આ નવા પરિવર્તનશીલ સામાજિક સંદર્ભમાં એકલ માતાપિતા – માતા કે પિતા બંનેમાંથી કોઈ એકના હાથમાં સંતાનની જવાબદારી હોવી – એક વધતી જતી હકીકત બની રહી છે. લેખમાં એવા કારકોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે જે એકલ માતાપિતાની સંખ્યા વધારવામાં યોગદાન આપે છે, જેમ કે છૂટાછેડા, વિધવા/વિધુરપણું, લગ્ન વિના માતૃત્વ/પિતૃત્વ, અથવા વૈકલ્પિક જીવનશૈલીઓ. ઉપરાંત, એકલ માતાપિતાઓ સામે ઉભી થતી સામાજિક, આર્થિક અને મનોવિજ્ઞાનિક પડકારોનું પણ વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે બદલાતી કુટુંબવ્યવસ્થાની પૃષ્ઠભૂમિમાં એકલ માતાપિતાની સ્થિતિને સમજવી અને સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી તેના પરિણામો અને ભાવિ દિશા પર પ્રકાશ પાડવો.

ચાવીરૂપ શબ્દો :- લિંગ-સમાનતા, નવપરિભાષિત-કુટુંબ, મનોવિજ્ઞાનિક અસર, બાળ ઉછેરની જવાબદારી નવયુગીન કુટુંબવ્યવસ્થા લિંગભેદ અને નીતિ

• પ્રસ્તાવના :-

સમાજ એક જીવંત અને સતત પરિવર્તન પામતી રચના છે, જેમાં સમય અને સંજોગોની સાથોસાથ અનેક નવી સામાજિક વ્યવસ્થાઓનું સર્જન થતું રહ્યું છે. પરંપરાગત કુટુંબમાંથી વિભક્ત અને હવે વધુ વૈવિધ્યપૂર્ણ કુટુંબ માળખાં તરફ સમાજનો પ્રવાહ સ્પષ્ટપણે નજરે પડે છે. આવી જ એક નવીન અને મહત્વપૂર્ણ કુટુંબવ્યવસ્થા તરીકે “એકલ માતાપિતાનું કુટુંબ” ઊભરતું જોવા મળે છે. એકલ માતાપિતા એ એવા પિતા કે માતા છે, જેઓ પોતાની જાતે સંતાનનું લાલન-પાલન કરે છે, તેમના જીવનમાં જીવનસાથી હાજર નથી કારણ કે તેઓ કે તો વિધવા/વિધુર છે, વિભાજનથી પીડિત છે, લગ્નબાહ્ય માતૃત્વ/પિતૃત્વ ધારણ કર્યું છે, કે પછી જાગૃતિપૂર્વક સિંગલ પેરેન્ટ્સ હોવાનો નિર્ણય લીધો છે.

આવા પરિવારોની સંખ્યા સમગ્ર વિશ્વ સાથે સાથે ભારતમાં પણ ઝડપથી વધી રહી છે. આધુનિકતાનો વિસ્તૃત પ્રભાવ, નારીશક્તિનું સશક્તિકરણ, શિક્ષણનો વિસ્તાર, વિધેયવાદી દૃષ્ટિકોણ, તથા પિતા-માતા બંને માટે કારકિર્દી ક્ષેત્રે મોખરું રહેવાનું ઝૂકાણ—આ બધા તત્વોએ મળીને એકલ માતાપિતાની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર વધારો કર્યો છે. આ સાથે જ સંબંધોના વલણમાં આવેલા પરિવર્તન, લગ્નજીવનની

નાજુકતા અને અલગ રહેવાની સ્વતંત્ર પસંદગીએ પણ આ પરિવારોના ઉદ્યમમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

એકલ માતાપિતાનું કુટુંબ કોઈ અસ્થાયી કે દુર્ઘટનાવશ વ્યવસ્થા તરીકે નહીં પરંતુ એક સ્થિર અને સ્વીકાર્ય પરિવારમાં રૂપાંતરિત થઈ રહ્યું છે. આવા કુટુંબોમાં જન્મનાર અને ઉછરનાર સંતાન માટે સમાજની સમજૂતીઓ, શિક્ષણની રીતો, માનસિક વિકાસ અને મૂલ્યવ્યવસ્થાઓ વિશે નવી દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની જરૂર ઊભી થઈ છે. ખાસ કરીને સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો એકલ માતાપિતા હવે માત્ર અસામાન્ય કે દુર્ભાગ્યશાળી વર્ગ નહીં રહી, પરંતુ સમાજની નવી સક્રિય ઘટક બની રહી છે.

• એકલ માતાપિતાની પરિભાષા અને વ્યાખ્યા

એકલ માતાપિતા (Single Parent) એ એવો પિતા કે માતા હોય છે, જે પોતાનું સંતાન માત્ર એકલહાથે પાળે-પોસે છે અને જેની પાસે જીવનસાથી હાજર નથી અથવા તો મૃત્યુ પામેલા હોય, છૂટાછેડા લીધેલા હોય અથવા અલગ રહેલા હોય. સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ જોવામાં આવે તો એકલ માતાપિતાની વ્યવસ્થા એ પરંપરાગત સંયુક્ત કે અન્વય કુટુંબ વ્યવસ્થામાંથી વિકસતી નવી કડી તરીકે જોઈ શકાય છે, જે આધુનિક સમાજમાં વધુ સ્પષ્ટતા પામતી જઈ રહી છે.

બી.કે. નાગલા પોતાની પુસ્તક "સામાન્ય સમાજશાસ્ત્ર" માં કુટુંબવ્યવસ્થાની પરિવર્તનશીલતા પર ચર્ચા કરતા કહે છે કે ઔદ્યોગિકરણ, શહેરીકરણ, શિક્ષણનો ફેલાવો અને મહિલાઓના સશક્તિકરણના કારણે કુટુંબની સ્થાપનામાં પણ વિવિધતા આવી છે, જેમાં એકલ માતાપિતાની સંખ્યા વધી છે.

એકલ માતાપિતાની વ્યાખ્યા દેશો અનુસાર જુદી પડે છે. કેટલાક સંદર્ભમાં તે એવા માતા કે પિતાને દર્શાવે છે જે કાયદેસર રીતે વિધવા, છૂટાછેડા લીધેલા કે અવિવાહિત હોય અને એકલવાયે સંતાનની દૈનિક જવાબદારી નિભાવે છે. જ્યારે અન્ય સંદર્ભોમાં તેવું પણ જોવામાં આવે છે કે ભલે બાળકનો બીજો માતાપિતા કદાચ હાજર હોય પણ બાળકની મુખ્ય ફરજ અને સંભાળ એક જ વાલીને નક્કી કરવામાં આવે છે, ત્યારે પણ તેને એકલ માતાપિતા માનવામાં આવે છે.

આ રીતે, એકલ માતાપિતા માત્ર વૈવાહિક પરિસ્થિતિના આધારે નહીં, પણ તેમની ભુમિકા અને જવાબદારીના આધારે નિર્ધારિત થાય છે. વૈજ્ઞાનિક અભિગમ મુજબ, એકલ માતાપિતાની સ્થિતિ એ કુટુંબવ્યવસ્થાના બંધારણમાં પરિવર્તન, સામાજિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તન અને વ્યક્તિગત પસંદગીઓમાં વધારાના રૂપમાં આવી છે.

આજના યુગમાં ઘણા એકલ માતાપિતાઓ પોતાનો વ્યવસાય સંભાળતા સંભાળતા પોતાનું સંતાન સફળતાપૂર્વક પાળે છે. તેમના જીવનમાં પડકારો હોવા છતાં, તેઓ પરિવાર માટે મજબૂત આધાર બને છે. એટલે, એકલ માતાપિતા માત્ર કુટુંબનો અભાવ નહીં, પરંતુ નવી રીતે રચાતા કુટુંબની ઉદ્ભવધારી ચિહ્ન છે.

• પરિવર્તનશીલ સમાજ અને કુટુંબવ્યવસ્થાનો અધ્યયન

સમાજ એક જીવંત સંસ્થા છે, જે સમય અને પરિસ્થિતિઓ અનુસાર સતત પરિવર્તન પામે છે. આ પરિવર્તન પ્રભાવશાળી રીતે કુટુંબવ્યવસ્થાને પણ આકાર આપે છે. ભારતીય સમાજમાં પરંપરાગત સંયુક્ત કુટુંબનો દાયરો સદીઓ સુધી વિસ્તરી રહ્યો હતો, જેમાં અનેક પેઢીઓ એકસાથે રહેતી હતી. પરંતુ આધુનિકતા, શૈક્ષણિક પ્રગતિ, ઔદ્યોગિકીકરણ, મહાનગરોમાં વસવાટ અને મહિલા સશક્તિકરણ જેવા ઘટકોના પરિણામે કુટુંબ વ્યવસ્થામાં મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તન નોંધાયું છે.

આધુનિક સમાજમાં વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને વ્યવસાયિક સ્થિરતાને મહત્વ આપવામાં આવતું થયું છે. મહિલાઓના રોજગાર ક્ષેત્રમાં વધેલા પ્રવેશથી તેમનો આત્મવિશ્વાસ અને આર્થિક સ્વાવલંબન વધ્યું છે. આ પરિવર્તનના પરિણામે લગ્નજીવનમાં પરસ્પર સંવાદની ગરીમા ઘટી છે અને અલગાવના

દરમાં વધારો થયો છે. પરિણામ સ્વરૂપે "એકલ માતા પિતા" જેવી નવી કુટુંબ રચનાઓ સામાજિક સ્વીકૃતિ મેળવવા લાગી છે.

એકલ માતાપિતાનું કુટુંબ એટલે પિતા કે માતા પૈકી કોઈ એક વ્યક્તિએ સંતાનની જવાબદારી જાતે ઉઠાવવી. આ પરિવર્તન માત્ર વૈચારિક નહીં પણ સામાજિક, આર્થિક અને સંસ્કૃતિક સ્તરે પણ નોંધપાત્ર છે. સમાજશાસ્ત્રીઓ માટે આ નવી કુટુંબપ્રણાલીનો અભ્યાસ અગત્યનો બન્યો છે, કારણ કે તેમાં સમાજના નૈતિક મૂલ્યો, રોલ મોડેલના બદલે નવા સામાજિક માપદંડો ઊભા થયા છે. પરિવર્તનશીલ સમાજમાં પરિવારો હવે ફક્ત પરંપરાગત બંધારણો મુજબ જીવતા નથી, પરંતુ વ્યક્તિગત પસંદગીઓ અને જીવનશૈલીના આધારે અલગ પ્રકારના સંબંધો અને ગોઠવણીઓ વિકસાવી રહ્યા છે. સંશોધનો દર્શાવે છે કે આવા પરિવારોમાં બાળકોની ઉછેરને લઈ ચોક્કસ પડકારો હોય છે, પરંતુ સામાજિક સહાય, શિક્ષણ અને ટેકનોલોજી જેવી આધુનિક સહાયતાઓ એકલ માતાપિતા માટે આધારરૂપ બની છે.

સારાંશરૂપે, પરિવર્તનશીલ સમાજમાં એકલ માતાપિતાની સંખ્યા વધતી જાય છે અને તેમના અવલોકનથી સમજી શકાય છે કે સમાજ હવે વધુ લવચીક, સ્વીકારશીલ અને વ્યાકુલતાપૂર્વક બદલાતો જાય છે. આ પરિવર્તનને સમજવું એ આજના સમાજના મૂળભૂત પરિવર્તનનો અભ્યાસ કરવાનું એક મહત્વપૂર્ણ પગલું છે.

• એકલ માતાપિતાના મુખ્ય પ્રકારો

આજના બદલાતા સમાજમાં પારંપરિક કુટુંબવ્યવસ્થામાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન જોવા મળી રહ્યું છે. ખાસ કરીને એકલ માતાપિતા (Single Parents) ની સંખ્યા ભારતમાં અને વિશ્વભરમાં સતત વધી રહી છે. એકલ માતાપિતા એવા માતા કે પિતા હોય છે, જે કોઈ જીવનસાથી વિના પોતાનાં સંતાનની સંભાળ, ઉછેર અને શૈક્ષણિક વિકાસ માટે જવાબદારી વહન કરે છે. આવી કુટુંબવ્યવસ્થાઓ વિવિધ પરિસ્થિતિઓના પરિણામે ઊભી થાય છે. નીચે તેના મુખ્ય પ્રકારો દર્શાવ્યા છે.

1. વિધવા અથવા વિધુર પિતા/માતા

જ્યારે જીવનસાથીનું અવસાન થાય છે ત્યારે માતા કે પિતા એકલ બને છે. તેઓ સંતાનની તમામ જવાબદારીઓ – શારીરિક, માનસિક, શૈક્ષણિક અને આર્થિક રીતે – પોતે સંભાળે છે. આવા કેસ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વિશેષ ચિંતાજનક હોય છે, જ્યાં વિધવા મહિલાઓ સામે અનેક સામાજિક અવરોધો હોય છે.

2. છૂટાછેડા લીધેલ માતાપિતા

આજની નવિનતાવાદી જીવનશૈલીમાં છૂટાછેડાં વધી રહ્યાં છે. છૂટાછેડા લીધા પછી સંતાનની કસ્ટડી સામાન્ય રીતે માતાને મળે છે. પરિણામે માતા એકલી સંતાનનો ઉછેર કરે છે. આ પ્રકાર ખાસ કરીને મધ્યમ અને ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગમાં જોવા મળે છે.

3. ત્યજાયેલા અથવા વિભક્ત માતાપિતા

જ્યારે જીવનસાથી કુટુંબ છોડી દે છે, ભાગી જાય છે, કે સંતાન અને જીવનસાથીનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે માતા અથવા પિતા એકલ બને છે. આવા કેસ શહેરી પછાત વિસ્તારો અને પરપ્રાંતીય પરિવેસ માં વધુ જોવા મળે છે.

4. પસંદગીથી થયેલા એકલ માતાપિતા

આ પ્રકારમાં વ્યક્તિ પોતાના ઈચ્છાથી દત્તક સંતાન લે છે કે લગ્ન વિના માતૃત્વ / પિતૃત્વ સ્વીકારે છે. આધુનિક સમાજમાં એવી વ્યક્તિઓ પણ છે, જે આર્થિક સ્વાવલંબન અને પ્રગતિશીલ ચિંતનના આધારે 'સિંગલ પેરેન્ટ' બનવાનું પસંદ કરે છે.

5. ફરજ કે પ્રવાસના કારણે એકલ પિતૃત્વ/માતૃત્વ

જ્યારે એક જીવનસાથી લશ્કર, વિદેશગમન, કે અન્ય ફરજબંધીના કારણે લાંબા ગાળાના વિયોગમાં રહે છે, ત્યારે સંતાનનું લાલન-પાલન માત્ર એક વ્યક્તિ દ્વારા થાય છે. આવા સંજોગોમાં જાતે માતા/પિતા હોવા છતાં તેઓ એકલ માતાપિતાની ભૂમિકા ભજવે છે.

એકલ માતાપિતાના વિવિધ પ્રકારો વ્યક્તિગત પરિસ્થિતિઓ, સામાજિક માળખું અને કાનૂની વ્યવસ્થાઓ પર આધાર રાખે છે. જો કે તમામ પ્રકારના એકલ માતાપિતા માટે સંઘર્ષ સામાન્ય હોય છે – આર્થિક તંગી, માનસિક દબાણ અને સામાજિક સ્વીકૃતિની પડકારોનું નિરાકરણ આવશ્યક છે.

● એકલ માતાપિતાના જીવનમાં પડકારો

આધુનિક યુગમાં પરિવારોના બંધારણમાં સતત પરિવર્તન જોવા મળે છે. પરંપરાગત સંયુક્ત કુટુંબથી વિખૂટા થતું ભગ્ન પરિવાર અને હવે વધી જતા એકલ માતાપિતાની સંખ્યા સમાજમાં નવી કુટુંબવ્યવસ્થાની રચનાને દર્શાવે છે. એકલ માતાપિતા એટલે એવું વ્યક્તિગત માતાપિતૃત્વ કે જેમાં માતા કે પિતા પૈકી કોઈ એક વ્યક્તિ પોતાના સંતાનની દરેક પરિબળોમાં જવાબદારીભર્યું પાલન કરે છે – ભૌતિક, ભાવનાત્મક, સામાજિક અને આર્થિક. આવા માતાપિતાના જીવનમાં અસંખ્ય પડકારો ઉદ્ભવે છે. આ પડકારો માત્ર વ્યક્તિગત સ્તરે નથી, પણ સામાજિક અને નીતિગત સ્તર સુધી વિસ્તરે છે.

1. આર્થિક પડકારો

એકલ માતાપિતાના જીવનમાં સૌથી મોટો પડકાર આર્થિક હોય છે. જ્યારે દંપતી સાથે માતાપિતાની ભૂમિકા વહેંચાય છે ત્યારે ખર્ચ તથા આવક બંને બાજુથી વહેંચાય છે. પરંતુ એકલ માતા કે પિતા માટે એક વ્યક્તિએ કમાણી કરવી, ઘર ચલાવવું, બાળકોની આવશ્યકતાઓ પૂરી કરવી અને ભવિષ્ય માટે બચત કરવી એ ખૂબ જ મુશ્કેલ કાર્ય છે. ખાસ કરીને કામકાજ મહિલાઓ માટે સમસ્યા વધુ કઠિન બની જાય છે કારણ કે નોકરી અને સંતાનની વચ્ચે સંતુલન સાધવો મોટો પડકાર છે.

2. સમયની અછત

જ્યારે એકલ માતાપિતા પોતાનો સમગ્ર દિવસ ઘરના કામકાજ અને સંતાનની દેખરેખમાં વિતાવે છે ત્યારે વ્યક્તિગત જીવન માટે કે આરામ માટે સમય મળવો દુર્લભ હોય છે. સમયના સંચાલનની અછતના કારણે તેઓ ઘણીવાર માનસિક થાક અનુભવે છે અને સ્વાસ્થ્ય પર નકારાત્મક અસર પડે છે.

3. માનસિક દબાણ અને એકાંત

એકલ માતાપિતા ઘણીવાર અંદરથી એકાંત અને એકલતાની ભાવનાને અનુભવે છે. આ એકલપણું કુટુંબમાંથી મળતી સહારાની ઉણપને લીધે વધુ ઊંડું બની જાય છે. સાથે સાથે, સતત નિર્ણય લેવાની જવાબદારી અને દરેક સમસ્યાનું ઉકેલ કાઢવાની ફરજ માનસિક દબાણને વધારે છે. ઘણીવાર તેઓમાં ડિપ્રેશન, આત્મવિશ્વાસની અછત અને આત્મમંથન જેવી સમસ્યાઓ પણ ઉદ્ભવે છે.

4. સામાજિક દબાણ અને કલંક

અમુક સાંસ્કૃતિક અને પરંપરાગત સમાજોમાં એકલ માતાપિતા બનવું હજી પણ કલંકરૂપ માનવામાં આવે છે. એકલ માતા હોય તો તેમનાં વલણ, કપડાં કે રોજિંદી આચરણ અંગે સમાજ અનેક તિરસ્કારજનક દૃષ્ટિ ધરાવે છે. આવા સંજોગોમાં સમાજમાંથી મળતી અસ્વીકાર્યતા એકલ માતાપિતાને વધુ અસુરક્ષિત બનાવી શકે છે.

5. સંતાનની લાલસાઓ અને પોષણ

એકલ માતાપિતાની સૌથી મોટી લાગણીશીલ સ્થિતિ એ હોય છે કે તેઓ સંતાનના માટે દરેક જરૂરિયાત પૂરી ન પાડી શકે તેવી ભયભીત સ્થિતિમાં રહે છે. માતા કે પિતા બંનેની સાથે સંતાનની સામાજિક અને ભાવનાત્મક વૃદ્ધિ જ થતી નથી; એકલ માતાપિતા વચ્ચે એ શૂન્યતાની ભાવના હોય છે કે તેઓ સંતાનને સંપૂર્ણ “પરિવારિક માળખું” આપી શકતા નથી.

6. નીતિગત અને વ્યવસ્થાકીય અવરોધો

એકલ માતાપિતાને બાળકો માટે સરકારી યોજનાઓમાં દાખલ કરવા, ન્યાયલયી હક્કો મેળવવા, અને કેટલીક ઔપચારિકતામાં વાલીઓની સંમતિ અંગે પણ ઘણી વખત અવરોધો આવે છે. ઘણી યોજનાઓ દંપતી પરિપ્રેક્ષ્યમાં થયેલી હોય છે અને એકલ માતાપિતાના વિશિષ્ટ પડકારો કે જરૂરિયાતોનો સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી.

7. ભવિષ્ય અંગેના ભય

એકલ માતાપિતાને સતત ભય સતાવતો હોય છે કે જો તેઓને કોઈ શારીરિક કે આર્થિક અક્ષમતા સર્જાય તો સંતાનનું શું થશે ? તેઓ માટે ભવિષ્યની સલામતીને લઈ ચિંતાઓ વધી જાય છે. આ ભયના કારણે તેઓ ઘણીવાર પોતાને વધારે પડતા દબાણમાં મૂકતા હોય છે.

• એકલ માતાપિતાની નવી ભૂમિકાઓ અને મજબૂતીઓ

આધુનિક સમાજમાં પરિવારોના ઢાંચામાં ઉલટફેર જોવા મળ્યો છે. પરંપરાગત સંયુક્ત કુટુંબોની જગ્યાએ વિભક્ત અને હવે વધુને વધુ એકલ માતાપિતાવાળા કુટુંબોનો ઉદય થયો છે. ‘એકલ માતાપિતા’ એવા માતા કે પિતા છે, જે એકલ હાથે બાળકોનું પાલન અને લાલનપાલન કરે છે. આ પરિવર્તનશીલ સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેઓને નવી અને વિશિષ્ટ ભૂમિકાઓ નિભાવવી પડે છે.

એકલ માતાપિતા હવે માત્ર સંવેદનશીલ પિતૃત્વ કે માતૃત્વ પૂરતા નથી રહેતા, પરંતુ તે ઘરનું આર્થિક અને સામાજિક વહન પણ કરે છે. આ વહન સાથે-સાથે તેઓ શૈક્ષણિક માર્ગદર્શન, સંસ્કાર, ભાવનાત્મક સહારો અને નૈતિક મૂલ્યો પણ આપે છે. આ રીતે તેઓ બંને ભૂમિકાઓ – માતા અને પિતા – સફળતાપૂર્વક ભજવે છે. વિશેષ રૂપે માતાઓ જે પોતે પતિ વિના બાળકોના સંસ્કાર અને જીવન ઘડનનું કાર્ય કરે છે, તેઓ વધુ સહનશીલ, સંગઠિત અને આર્થિક રીતે સશક્ત બને છે. તેઓ ઘરની બહાર નોકરી કરતા હોવા છતાં ઘરના બધાં દાયિત્વો સફળતાપૂર્વક સંભાળી લે છે. પિતાઓની વાત કરીએ તો, એકલ પિતાઓ હવે માત્ર આતંકજનક પ્રકારના શખ્ત પિતા નથી, પરંતુ ભવ્ય ભાવનાત્મક સહયોગી બની આગળ વધે છે. તેઓ સંતાન સાથે સંવાદ સ્થાપિત કરે છે અને તેમને લાગણીઓના આધાર વડે ઉછેરે છે.

• એકલ માતાપિતાના સંતાનો: વિકાસ અને સમસ્યાઓ

આધુનિક સમાજમાં પરિવારોના બંધારણમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું છે. એકલ માતાપિતાનું પરિવારનું સ્વરૂપ હવે એક સામાન્ય સામાજિક વાસ્તવિકતા બની ગયું છે. આવી પરિવારીય વ્યવસ્થા અંતર્ગત સંતાનોનો વિકાસ અને તેમની સામે ઉભી થતી સમસ્યાઓ ખૂબ જ મહત્વની અને સમાજશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ માટે લાયક છે.

છૂટાછેડા અથવા વિધવાપન જેવી પરિસ્થિતિઓમાં સંતાન ઘરમાં અસ્વસ્થ વાતાવરણના અનુભવથી પસાર થાય છે. બાળકનો આત્મવિશ્વાસ, સુરક્ષાનું ભાન અને ભાવનાત્મક સંતુલન ઓછું થઈ શકે છે. અનુકૂળ પરિપ્રેક્ષ્ય હોય ત્યારે એકલ માતાપિતા સંતાનના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે વધુ પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ તેનો સામાજિક માળખાકીય ટેકો ઘટેલ હોય છે. સંશોધનો દર્શાવે છે કે એકલ માતાપિતાના સંતાનો લાગણી સંભાળ અને સામાજિક વ્યવહારમાં પાછળ રહી શકે છે. તેઓ વારંવાર આર્થિક તંગી, સમયની અછત અને માતા-પિતાની બેવળી ભૂમિકા વચ્ચે દબાઈ જાય છે.

અન્ય બાજુ, કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં એકલ માતાપિતા સંતાનો માટે ઉદાહરણ બની શકે છે—જ્યાં બાળકો આત્મનિર્ભરતા, સંવેદનશીલતા અને પરિપક્વતા વિકસાવે છે. ખાસ કરીને માતાના સક્રિય સમર્થનથી પુત્રીઓમાં સશક્તિકરણની ભાવના ઉદભવે છે, તો પિતાની દિશામાં પુત્રોને ગૂઢ સમજ મળે છે કે પિતૃત્વ માત્ર આર્થિક સહારો જ નથી, પણ લાગણી અને જવાબદારીભર્યા સંબંધ છે. પરંતુ, મોટાભાગના પરિસ્થિતિઓમાં બાળમન પરના દબાણો, જાળવણી અને દેખરેખની અછત, દૂરસંચારના ઓછી તક અને સામાજિક કલંકના કારણે સંતાનો વિખૂટા અનુભવ સાથે પરિચિત થાય

છે. સમાજમાં એવા સંતાનો માટે પારિવારિક સંરક્ષણના વિકલ્પો અને સલાહકાર સેવાઓની મહત્તા વધી રહી છે.

અંતે, એકલ માતાપિતા વ્યવસ્થાનો ઉદ્ય માત્ર માતાપિતાની ઓળખ નહીં પણ સંતાનોના વિકાસ માટેની નવી ઘાટના નિર્માણને પણ અનિવાર્ય રીતે આવકારતો પ્રવાહ છે. સમાજ અને નીતિ-નિર્માતાઓએ આવી પરિવારો માટે વધુ સહયોગી માળખું ઉભું કરવું ખૂબ જરૂરી છે, જેથી બાળકોનું સર્વાંગી વિકાસ સુનિશ્ચિત થઈ શકે.

• નીતિ અને સમાજશાસ્ત્રીય મંતવ્યો

ભારતમાં અને વિશ્વભરમાં કુટુંબની પરંપરાગત રચનામાં પરિવર્તન આવી રહ્યો છે. પહેલાં યુનિટ તરીકે "સંપૂર્ણ પરિવાર" જેવું કે માતા, પિતા અને સંતાનો સાથેનું સંયુક્ત જીવન મુખ્યત્વે જોવામાં આવતું, ત્યારે હવે વધુ એકલ માતા કે પિતા ધરાવતા કુટુંબોનો ઉદય થયો છે. આ પરિવર્તનશીલ કુટુંબવ્યવસ્થા માત્ર સામાજિક વાસ્તવિકતા નથી રહી, પણ હવે તે જાહેર નીતિ અને સમાજશાસ્ત્રીય ચર્ચાનો મહત્વનો વિષય બની ગઈ છે.

▪ સમાજશાસ્ત્રીય મંતવ્યો

કાર્યાત્મકવાદી દૃષ્ટિકોણથી જોવું તો એકલ માતાપિતાવાળી વ્યવસ્થાને નવી પ્રકારની 'સંસ્થાની નવીનતા' તરીકે સમજાવી શકાય છે. ટાલ્કોટ પાર્સન્સ મુજબ કુટુંબના બે મુખ્ય કાર્યો – સમાજોકરણ અને લાગણીય સહારો – હોવા જોઈએ. જ્યારે એકલ માતાપિતા આ કાર્યોને એકલધારપણે નિભાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, ત્યારે તેઓ સમાજમાં સ્થિરતા જાળવી રાખવાની કોશિશ કરે છે, ભલે તેના માટે નવી રીતો વિકસાવવી પડે. કાર્યાત્મકવાદ અનુસાર એકલ કુટુંબો હવે નવી રચના સાથે પણ સમાજમાં લોકશ્રમ અને સંસ્કૃતિ જાળવી શકે છે.

સંઘર્ષવાદી દૃષ્ટિકોણ એકલ માતાપિતાની સ્થિતિને સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેની શક્તિ સમાનતા અને વર્ગીય સંઘર્ષના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જુએ છે. મહિલાઓ પરંપરાગત રીતે પિતૃસત્તાત્મક સમાજમાં આરંભથી પરિવારની જવાબદારી વહન કરતી રહી છે. તેથી મહિલાઓ માટે એકલ માતૃત્વ વધુ જટિલ અને પડકારજનક બન્યું છે. અનેક મહિલાઓને એકલ માતૃત્વના કારણે આર્થિક શોષણ, સામાજિક અવગણના અને માનસિક તણાવનો સામનો કરવો પડે છે. આ દૃષ્ટિકોણ અનુસાર, સમાનતાવાદી નીતિઓ અને ન્યાયસંગત સામાજિક માળખાની જરૂર છે.

પ્રતીકાત્મક દ્રષ્ટિકોણ એકલ માતાપિતા અને તેમના સંતાનો વચ્ચેના વાર્તાલાપ, લાગણીય સંવાદ અને સંબંધો કેવી રીતે નર્માતા તે અંગે ધ્યાન આપે છે. એકલ માતા કે પિતા પોતાનું પાત્ર કેવી રીતે નિભાવે છે, અને સંતાન તેને કેવી રીતે સ્વીકારી લે છે, તે નાની નાની ક્રિયાઓ અને અર્થઘટનો દ્વારા સંસ્કૃતિના અનુવાદરૂપ બની જાય છે.

▪ નીતિગત અભિગમ

ભારત સહિત વિશ્વના ઘણા દેશોમાં એકલ માતાપિતાની સંખ્યા વધતા આ પરિવારમાં નવી જરૂરિયાતો અને પડકારો સામે આવ્યાં છે. તેથી નીતિગત સ્તરે નીચે મુજબના પ્રયાસો નોંધપાત્ર છે:

1. **કાનૂની માન્યતા અને રક્ષણ:** ભારતના કાયદાઓ એકલ માતા કે પિતાને સંતાનની કસ્ટડી, જાળવણી અને શૈક્ષણિક અધિકારો માટે સશક્ત બનાવે છે. ભારતીય દંડ સંહિતા (IPC), પારિવારિક કાયદાઓ તથા બાળકની હક્કોની સુરક્ષા સંબંધિત કાયદાઓમાં સુધારાઓ લાવવામાં આવ્યા છે.

2. **અર્થિક સહાય અને રાહત:** કેટલીક રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્ર સરકાર એકલ માતાઓ માટે વસ્તી આધારિત સહાય આપે છે. જેવી કે માતૃવંદના યોજના, Widow Pension Yojana વગેરે, જે એકલ માતાઓને અર્થિક સહારો આપે છે.

3. **શિક્ષણ અને આરોગ્ય નીતિઓ:** સરકારી શાળાઓ અને આરોગ્ય કેન્દ્રોમાં એકલ માતાપિતાના બાળકોને વિશિષ્ટ સહાય ઉપલબ્ધ કરાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. કેટલાક રાજ્યોએ એકલ માતાપિતા માટે આરોગ્ય કાર્ડ અને સબસિડીયુક્ત સેવાઓ શરૂ કરી છે.

4. **સામાજિક જાગૃતિ અને સ્વીકાર:** એકલ માતાપિતા સામેના ઢાંચાકીય ભેદભાવ દૂર કરવા માટે સામાજિક જાગૃતિ અભિયાન જરૂરી છે. મીડિયા, શિક્ષણ અને નીતિદાતા સંસ્થાઓએ સમાન માનવીય અધિકારોના હિતમાં અવાજ ઊભો કરવો જોઈએ.

5. **કાર્યસ્થળની નીતિઓ:** મહિલાઓ માટે પ્રસૂતિ બાદ કામ પર પાછી ફરવા માટે ફેક્સિબલ કામના સમયપત્રક, પેઇડ લીવ જેવી નીતિઓ જરૂરી છે. એકલ પિતા માટે પણ સમાન રીતે લવચીક અને સહાયક નીતિઓ જરૂરી છે.

એકલ માતાપિતાની સંખ્યા માં વધારો માત્ર આંકડાકીય પરિવર્તન નથી, પરંતુ તે સમાજની ઊંડાણપૂર્વકની ફેરબદલીનો સંકેત આપે છે. સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણો તેને નવી સંસ્થાઓ, જૂની માળખાની તકલીફો અને પરિવર્તનશીલ નૈતિકતાઓ તરીકે જોવે છે. ત્યારે નીતિગત દૃષ્ટિકોણ આ પરિવર્તનને સહારો આપી શકે તેવા માળખા વિકસાવવા તરફ દોરી જાય છે. આ બંને દૃષ્ટિકોણો એકસાથે ચિંતન અને ક્રિયાની જરૂરિયાત રજૂ કરે છે, જેથી એકલ માતાપિતા અને તેમના સંતાનો માનવાધિકારો સાથે જીવન જીવી શકે.

ભવિષ્યની દિશા: ટકી શકે તેવો પરિવારોનો માળખાકીય સ્વરૂપ :-

અવિશ્વસનીય રીતે બદલાતા સમાજમાં કુટુંબનો માળખુ સતત પરિવર્તન પામે છે. ત્યારે સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી આવું પરિવર્તન માત્ર પરિવારોની રચનામાં જ નહીં, પણ સંસ્કૃતિ, નીતિ અને સમુદાયની વ્યવસ્થા માટે પણ નવી દિશાઓ સૂચવે છે. ભવિષ્યમાં ટકી શકે તેવા પરિવારો માટેના માળખાકીય મોડલને નીચેના મુલ્યાંકો પર આધારિત ગણાવી શકાય:

1. સ્વતંત્ર પરિવાર માળખું :-

ભવિષ્યના પરિવારો માટે સૌથી અગત્યનું લક્ષણ એ હશે કે તેઓ લવચીક હશે. પારંપારિક પતિ-પત્ની સાથેના ગોઠવણદાર પરિવારોનું સ્થાન હવે અલગ પ્રકારના સંબંધો લઇ રહ્યા છે – જેમ કે સહજીવન, એકલ માતાપિતા, સમલિંગી દંપતી, દત્તક માતાપિતા વગેરે. આવા પરિવારો માટે સામાજિક ઓળખને સ્વીકાર આપતો અને વ્યક્તિગત પસંદગીઓને માન્યતા આપતો માળખો જરૂરી છે. પરિવાર હવે સંબંધો પર આધારિત બનશે, માત્ર સંબંધીક રક્તસંબંધો પર નહીં.

2. મજબૂત સમુદાય આધાર (Community-based Support Systems):

એકલ માતાપિતાના પરિવારો માટે ભવિષ્યમાં સમુદાય આધાર મહત્વપૂર્ણ બની રહેશે. વિસ્તૃત પરિવારો હવે પરંપરાગત નહીં રહી હોય, ત્યારે પાડોશી, મિત્રવૃત્ત, સહકર્મચારી અને ઓનલાઇન સમુદાયો જેવી નવી સામાજિક સપોર્ટ સિસ્ટમ ઊભી થવાની શક્યતા છે. આમ, કુટુંબ હવે બંધ ગોઠવણી નહીં પણ ખુલ્લા, સહયોગી સંબંધો દ્વારા ટકી શકશે.

3. રાજકીય અને નીતિ આધાર (Policy and Legal Framework):

એકલ માતાપિતાને મેટરનિટી/પેટરનિટી લિવ, અનુકૂળ કાર્યસ્થળ, કરમાફી, આરોગ્યસુવિધા, સબસિડી, અને બાળકો માટે દિનદાળ શિક્ષણ જેવી નીતિઓ દ્વારા સહારો મળવો જોઈએ. બાળક ઉછેર માટે એકલ માતાપિતા પર મોટો ભાર પડે છે, જે નીતિ આધાર વિના ઘાટ પામે તેમ નથી. નીતિ નિર્માણમાં ‘પરિવારની નવી વ્યાખ્યા’ને સ્થાન આપવું ભવિષ્યમાં આવશ્યક બનશે.

4. જાતિ સમતા અને માનસિક આરોગ્ય કેન્દ્રિત મોડલ:

ભવિષ્યમાં ટકી શકે તેવા પરિવારો માટે લિંગ ભેદ ન હોવો ખૂબ જ અગત્યનું તત્વ રહેશે. પુરુષ અને સ્ત્રી બંને માટે બાળ ઉછેર, ઘરકામ અને નાણાકીય જવાબદારીમાં ભાગીદારીનો સ્વીકાર થવો જરૂરી છે. એકલ માતાપિતામાં માનસિક દબાણ વધે છે, તેથી સપોર્ટિવ થેરાપી, કાઉન્સેલિંગ અને મેન્ટલ હેલ્થ સેવાઓના એકીકૃત માળખા માટે દબાણ વધશે.

5. ડિજિટલ ટેકનોલોજી આધારિત પરિવારો:

ઓનલાઇન શિક્ષણ, ટેલીમેડિસિન, વર્ક ફ્રોમ હોમ અને વર્ચ્યુઅલ કમ્યુનિટી સપોર્ટ સેવાઓ એકલ માતાપિતાને વધુ કાર્યક્ષમ અને સંતુલિત જીવન જીવવાની તક આપે છે. ટેકનોલોજી આધારિત કુટુંબ વ્યવસ્થા હવે વૈકલ્પિક નહીં પણ આવશ્યક બની રહી છે.

6. સાંસ્કૃતિક સ્વીકાર અને મૌલિક માન્યતાઓમાં પરિવર્તન:

સમાજમાં પરિવર્તન લાવવાના માટે મૌલિક માન્યતાઓ – જેમ કે "સંપૂર્ણ કુટુંબ માટે માતા અને પિતા બંને જરૂરી છે" – જેવા વિચારોમાંથી બહાર આવવું પડશે. એકલ માતાપિતા પણ બાળકને ઉત્તમ મૂલ્યો, શિક્ષણ અને સંસ્કાર આપી શકે છે – આ માન્યતા હવે માત્ર વૈજ્ઞાનિક રીતે નહીં, પણ સામાજિક રીતે પણ સ્વીકારાય છે.

• ઉપસંહાર

આધુનિક સમાજ સતત પરિવર્તનના પ્રવાહમાં છે, જ્યાં પરંપરાગત કુટુંબ બંધારણોનું રૂપાંતરણ એક નવી સામાજિક વાસ્તવિકતા તરીકે ઊભરી રહ્યું છે. અગાઉનું સંયુક્ત અથવા પારંપરિક વિભક્ત કુટુંબનો ઢાંચો, આજના સમયમાં એકલ માતાપિતાની વધતી સંખ્યાથી પડકારાઈ રહ્યો છે. “એકલ માતાપિતા” એટલે એક એવો વ્યક્તિ કે જે સંતાનો માટેના મુખ્ય સંભાળવાળા અને જવાબદારીભર્યા પિતૃતુલ્ય ભૂમિકા ભજવે છે – તેની પાછળ વ્યક્તિગત, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, કાયદાકીય તેમજ સાંસ્કૃતિક પરિબળો જવાબદાર હોય છે.

એકલ માતાપિતાનું ઉદ્ભવ માત્ર આધુનિક જીવનશૈલીનું પરિણામ નથી, પરંતુ તેમાં વૈશ્વિકીકરણ, શૈક્ષણિક જાગૃતિ, સ્ત્રી સશક્તિકરણ, કામકાજના બદલાતા માપદંડો અને લગ્ન સંસ્થાની નાજુકતા જેવા અનેક પરિબળો સંકળાયેલા છે. આ પરિવર્તનને સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો, કાર્યાત્મકવાદી દૃષ્ટિકોણ અનુસાર સમાજમાં દરેક તત્વની ભૂમિકા હોય છે – અને એકલ માતાપિતાના પરિવારો એક નવી સામાજિક જરૂરીયાતને પૂરી કરતા ધર્ષણ વિના સ્થાયી થતા કુટુંબ માળખાં છે. બીજી બાજુ, સંઘર્ષવાદી દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો એકલ માતાપિતાની સ્થિતિ પાછળ સમાજમાં ઊંડા સામાજિક-આર્થિક અસમાનતા, લિંગભેદ અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની અસમજૂતી જવાબદાર છે.

આર્થિક દ્રષ્ટિએ, એકલ માતાપિતાને તેમની ગુજરાન માટે વધુ મહેનત કરવી પડે છે, કેમ કે તેમને નોકરી તથા સંતાનની સંભાળ બંને જવાબદારી એકઠાથમાં લેવી પડે છે. ખાસ કરીને માતાપિતાના સ્ત્રી સભ્યો માટે આ દાયિત્વ વધુ ભારી હોય છે, કારણ કે સમાજએ હજુ પણ સ્ત્રીઓની શાળાના સમય પછીની કામકાજ ક્ષમતા વિશે પૂર્વગ્રહો સ્થાપ્યા છે. સરકાર અને નીતિ નિર્માતાઓએ પણ હવે આવા પરિવારોને ધ્યાનમાં રાખી એમની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ સહાય અને યોજના ઘડી છે જેમકે ‘બાળવિકાસ યોજનાઓ’, ‘મહિલા સહાય યોજના’ તથા ‘સિંગલ પેરેન્ટ એલાઉન્સ’ જેવી પ્રવૃત્તિઓ. સામાજિક દ્રષ્ટિએ પણ ઘણા એકલ માતાપિતા જાતજાતના પડકારોનો સામનો કરે છે. તેમને ક્યારેક સમાજમાંથી ઉપેક્ષા, હકારાત્મક આધારની અછત, તેમજ વ્યક્તિગત તણાવનો સામનો કરવો પડે છે. જોકે શહેરો અને શૈક્ષણિક વર્ગોમાં તેવા પરિવારો માટે સહાનુભૂતિ અને સમજી રાખવાની દ્રષ્ટિ વધી રહી છે. અહીં સામાજિક સંગઠનો, નેટવર્કિંગ પ્લેટફોર્મો અને સંદર્ભ જૂથો એકલ માતાપિતાને ભૌતિક અને ભાવનાત્મક સહારો પૂરું પાડી રહ્યા છે.

એકલ માતાપિતા માત્ર સંતાનની સંભાળ પૂરતી ન રાખતા, પણ એમના સર્વાંગી વિકાસ માટે દ્રષ્ટિ અને સંસ્કાર પણ પૂરા પાડે છે. આવા પિતૃઅથવા માતૃશક્તિ પર આધારિત પરિવારોમાં સંતાનો પણ મજબૂત સ્વતંત્રતા ભાવ અને જવાબદારીની ભાવના ધરાવે છે. આજે અનેક સફળ વ્યક્તિઓ એવા

પરિવારોમાંથી બહાર આવી છે, જે એકલ માતાપિતાના પ્રેમ અને સંઘર્ષથી ઉછર્યા છે. આ જ દર્શાવે છે કે કુટુંબ બંધારણોનું સ્વરૂપ બદલાય છે, પણ તેના પાયો – પ્રેમ, જવાબદારી અને સંસ્કાર – સ્થિર અને મજબૂત રહે છે.

અંતે, એકલ માતાપિતાની સંખ્યા અને મહત્ત્વ બંનેમાં સતત વધારો થઈ રહ્યો છે. ભારતમાં પણ હવે આ પરિવારો માટેના રાષ્ટ્રીય ડેટા, નીતિ ઘડતર અને સંશોધન કાર્યની જરૂરિયાત દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે. આ પરિવારો માટે શિક્ષણ, આરોગ્ય અને રોજગારની નવી પધ્ધતિઓ વિકસાવવા અને સમાજમાં સ્વીકાર્યતા વધારવા માટે એક સંવેદનશીલ દૃષ્ટિ અપનાવવી જરૂરી છે. સમાજશાસ્ત્રીઓ, નીતિ નિર્માતા, શિક્ષણવિદો અને સ્વયંસેવી સંસ્થાઓએ મળીને આવા પરિવારો માટે વધુ સશક્ત માળખું ઉભું કરવાની દિશામાં કાર્ય કરવું જોઈએ.

હકીકતમાં, એકલ માતાપિતા પરિવારો આજે નબળા કડી નથી, પરંતુ સમાજની નવી ઉર્જા છે – જે સંવેદનશીલતા, નવું વિચાર અને સશક્ત દ્રષ્ટિનો ઉદય છે. જેમ સમાજ બદલાય છે, તેમ કુટુંબના સંદર્ભો પણ બદલાય છે – અને એ બદલાવમાં એકલ માતાપિતા પરિવારો એક અગત્યનું અને આધુનિક યથાર્થ દર્શાવતું પાટીયું છે

• સંદર્ભ-સુચી

1. Desai, M. (2010). *Changing Family Structure in India*. Mumbai: Tata Institute of Social Sciences.
2. Nagla, B.K. (2019). *Samanya Samaj shastra* (Gujarati Edition). University Granth Nirman Board.
3. UNICEF Report (2014). *Single Parents and Child Welfare*.
4. Shah, A.M. (1998). *The Family in India: Critical Essays*. Orient Blackswan.
5. Government of India. (2016). *Marriage and Divorce Statistics*. Ministry of Law and Justice.
6. Kaur, R. (2013). "Changing Trends in Indian Marriage System." *International Journal of Sociology and Anthropology*, 5(6).
7. Patel, T. (2005). *The Family in Transition: Modernization and Structural Changes*.
8. Ghosh, A. (2018). "Single by Choice: Urban Indian Women and Motherhood." *Indian Journal of Gender Studies*, 25(2).
9. Ministry of Defence (India). (2021). *Family Welfare and Soldiers*.